

Hamza Gábor

A „Harmadik Birodalom” eszméje a német filozófai és politikai gondolkodásban

---

1. Bel- és külföldön egyaránt sokak körében, vonatkozik ez még hivatásos történészekre, sőt jogászokra is, él még ma is az a tévhit, hogy a „Harmadik Birodalom” a náci hatalomátvétel nyomán Németország hivatalos, a párt- és állami propagandagépezet által is erősen szorgalmazott elnevezése lett volna.¹ Kevésbé ismert, hogy Hitlernek mindig is erős fenntartásai voltak ezzel a kifejezéssel szemben, bár az NSDAP hatalomátvételét megelőzően („Machtergreifung” vagy „Machtübernahme”), sőt az arra következő időben is kétségtelenül hasznos, sőt rendkívül hatásos propagandisztikus kifejezésnek bizonyult². A német sajtó propagandaminisztériuma által 1939. június 10-én kibocsátott rendelet azonban kifejezetten megtiltja a „Harmadik Birodalom” kifejezés hivatalos használatát. E rendelet értelmében Németország — mely ún. *völkischer Staat*, tehát a faji eszmén (*Rassenidee*) nyugvó állam — hivatalos neve „Nagy-német Birodalom” (*Großdeutsches Reich*).³ Említést érdemlő tény továbbá, hogy nem tekinthető hivatalosnak az SS által használt „Nagygermán Birodalom” (*Großgermanisches Reich*) elnevezés sem. A német sajtó propagandaminisztériuma által évekkel később, 1942. március 21-én kiadott körlevél arról rendelkezik — minden valószínűség szerint a britek által használt „Empire” mintáját követve —, hogy az „új Németország” hivatalos elnevezése a jövőben egyszerűen: „Birodalom”.⁴ A „Birodalom” elnevezés célja, hogy a világ nyilvánossága előtt ezzel dokumentálják az „új Németországhoz” tartozó területek — Németország, ideértve a Németországhoz csatolt, nemzetközi jogi érvényességgel nem rendelkező okkupált vagy annektált területeket is, területe ebben az időben hozzávetőleg 841 000 négyzetkilométer⁵ — zárt állami egységét. A „Birodalom” szó alkalmazását ugyanez a rendelkezés Németországra korlátozza, hangsúlyozva, hogy csak egy „Birodalom” van, éspedig Németország.⁶ A „Harmadik Birodalom” mint történelmi előzményekhez — elődökhöz viszonyított, „sorszámozott” birodalom, nem volt összeegyeztethető a nemzetiszocializmus imperialisztikus öntudatával, amely magát a német történelem betetőzőjének tartotta.

2. Történelmi vonatkozásban az „Első Birodalmat” a Rómában XII. János pápa által 962-ben császárrá koronázott I. Ottó alapította Szent Római Biro-

dalom jelenti, mely 1806-ig állt fenn.⁷ A „Második Birodalom” alapítására, pontosabban kikiáltására 1871. január 18-án a versailles-i palota tükörtermében került sor és 1918. novemberéig állt fenn. Ilyen értelemben a weimari köztársaság jelentené az „intermezzót” (ún. *Zwischenreich*) a „Második Birodalom” és a „Harmadik Birodalom” között.⁸

Vallási, messianisztikus vonatkozásban, a keresztény Szentháromság doktrínáját követve az „Első Birodalom” az Atyaistenhez kapcsolódik, a „Második Birodalom” a Fiúhoz, a „Harmadik Birodalom” pedig a Szentlélekhez. Ilyen értelmezésben a „Harmadik Birodalom” jelentené a világ- és emberiség történet beteljesülését, az *idea és a valóság teljes consonantiáját* vagy szimbiózisát, melynek során — Lessing⁹ és Ibsen „prófétikus” elvárásának (is) megfelelően az antikvitás és a kereszténység közötti ellentét is teljes mértékben feloldódna. Ez a „Harmadik Birodalom”, mely a pogányság és kereszténység, pontosabban a „deformált” kereszténység korát követné, egy új Messiás eljövetele által valósulna meg.

3. Figyelmet érdemlő tény, hogy E. Krieck 1917-ben megjelent *Die deutsche Staatsidee* c. művében a „Harmadik Birodalom” nem történeti vagy éppen politikai (aktuálpolitikai), hanem mint alapvetően erkölcsi tartalmú eszme jelentkezik. Krieck *Johann Gottlieb Fichtére* hivatkozik, aki a maga korában igen nagy hatású, Königsbergben írt *Reden an die deutsche Nation* szerzője. D. Eckardt 1919-ben megjelent művében a „Harmadik Birodalom” szót már lényegében politikai és nacionalista tartalommal használja.¹⁰

Ernst Fraenkel (1898—1975), a náci hatalomátvétel után külföldre emigrált jogász a nemzetiszocialista uralmi rendszert (*Herrschaftssystem*) igen találóan „Doppelstaat”-nek nevezi, a nemzetiszocialista politikai uralom *kettős* természetét kiemelve. A gazdaság területén, a működőképesség biztosítása érdekében marad a *Normenstaat*, amely az állami tevékenység kiszámíthatóságát biztosítja a polgári jog, a kereskedelmi jog, az ipari jog és adójog területén. Kizárólag a célszerűség uralja viszont a politikai hatalom biztosítását (*Maßnahmenstaat*).

4. Arthur Moeller van den Bruck (1876—1925) műve előszavában¹¹ hangsúlyozza, hogy a „Harmadik Birodalom” eszméje ideológiai, pontosabban világnézeti természetű (*Weltanschauungsgedanke*), amely felülemelkedik a valóságon. Moeller van den Bruck könyve Németországban igen gyorsan ismertté válik¹² és nagy hatással van a nacionalista érzelmű fiatal értelmiségre, amiben kétségtelenül nagy szerepet játszik az I. világháborúban vesztes Németország számára kemény gazdasági és politikai feltételeket szabó versailles-i béke fölött érzett csalódottság is (az igen szigorú gazdasági feltételeket különben John Maynard Keynes már 1919-ben kemény kritikával illette). A munka csak viszonylag lassan válik ismertté Németország határain túl. Magára a Solingenben született szerzőre, aki „törzsökös” porosz tiszt, illetve hivatalnok familia sarja, nagy hatással van a nietzschei filozófia. Emellett erős a pángermán eszmék iránti vonzalma is. Jól ismeri a legjelentősebb európai országokat, mivel 1902 és az I. világháború kitörése közötti időszakban hosszú utazásokat tesz Angliában, Franciaországban, Ausztriában, Olaszországban és Oroszországban. Nincs azonban tudomásunk arról, hogy Magyarországon járt-e. Nem érdeklődött különösebben az Osztrák—Magyar Monarchia sajátos nemzetiségi problémái iránt sem. Erős kritikával illeti Németországon és az Osztrák—Magyar Monarchián kívül az európai nagyhatalmakat, főképpen azok politikai rendszerét és

állami berendezkedését. Az ideális „hatalom” számára hazája, Németország, amely nélkül — nézete szerint — nem létezik, nem létezhet egyensúly Európában.

A konzervatív kultúrfilozófus kifejezett ellenszenvvel viseltetik a nyugati demokráciák, így elsősorban Anglia és Franciaország irányában. Ezeknek az országoknak a demokratikus rendszerét szinte gúnyosan, lekicsinylően mutatja be. Véleménye szerint csak üres, tartalmatlan fikció az, mely szerint a nemzet (*natio*) a formálisan egyenlő individuumokból, polgárokból tevődne össze. Moeller van den Bruck szerint a német népet a Szent Római Birodalomhoz (*Sacrum Romanum Imperium*) szorosán kapcsolódó múltja (is) predesztinálja a vezető szerep betöltésére Európában. Megállapítja, hogy a Szent Római Birodalom története során soha nem volt képes kézzelfogható, valóságos politikai közösséggé (*politische Gemeinschaft*) válni. A Szent Római Birodalomra a területi elv (*territorialitas*) szinte kizárólagos dominanciája jellemző, aminek következménye az évszázadokon át tartó területi szétagoltság. Ez gátat szab a német etnikum szabad, béklyóktól mentes fejlődésének azon felül, hogy a németség identitás-tudatának is zavaró eleme. Az 1871-ben létrejött „Második Birodalom” — a politikai egység megvalósulása ellenére — sem jelent változást ebben a vonatkozásban. Az állam továbbra is csak öncélú szervezet és „idegen testként” viszonyul a polgárokhoz.

Moeller van den Bruck elítéli a weimari Németországot is, melyben lényegében minden irányzat, politikai nézet csak felszínes és nem adekvát a társadalmi valósággal. Az 1919-es weimari alkotmányt is erős kritikával illeti, mivel nézete szerint nem képes az egységes Németország számára megfelelő működést lehetővé tevő alkotmányos keretet biztosítani. Csak az ún. álértékek felszámolásával töltheti be Németország és a németség Európa megújítójának magasztos hivatását, melyre a Szent Római Birodalomhoz szorosán kapcsolódó múltja kötelezi. Az évszázadok óta szunnyadó német szellemiség megújítása, életre keltése az ifjúság feladata. Az ifjúságnak ösztönösen fel kell ébrednie, sőt egyenesen fel kell lázadnia a hamis értékeket magában foglaló értelem (*Vernunft*) ellen. Csakis e „lázaság” eredményeként jöhet létre a „Harmadik Birodalom”. A „Harmadik Birodalom” létrejötte azonban feltételezi a német etnikum területi egyesítését, azaz a versailles-i békerendszer mielőbbi felszámolását. Az ehhez szükséges erőt a németség számának jelentős növekedése biztosíthatja.

5. A „Harmadik Birodalom” szempontjából sem érdektelen az 1919. augusztus 11-én elfogadott weimari alkotmány 61. szakaszának rövid elemzése. E szakasz alapján Német-Ausztria (*Deutsch-Österreich*) Németországhoz csatlakozva lélekszámának megfelelően, tehát a proporcionális elv alapján jut részvételi joghoz a Birodalmi Tanácsban (*Reichsrat*). A csatlakozás megtörténteig is megilleti Német-Ausziát a tanácskozási jog. Németország az alkotmány 61. szakaszának érvénytelenítésére, pontosabban törlésére kényszerült. A versailles-i békeszerződés 80. szakasza értelmében Németország kötelezi magát Ausztria függetlenségének elismerésére és tiszteletben tartására. Ausztria függetlensége sérthetetlen. Ausztria státuszának módosítására kizárólag a Népszövetség Tanácsának egyetértésével kerülhet sor. Ez a körülmény azonban arra vezette a békekonferenciát, hogy 1919. szeptember 2-án tartott ülésén felvegye az Ausztriával kötendő harmadik békeszerződés tervezetébe a 88. szakaszt. E

szakasz értelmében „Ausztia függetlensége sérthetetlen, és mindig a Nemzetek Szövetségének jóváhagyásától függ.” A békekonferencia e szakasszal összhangban rendelkezik arról, hogy „Ausztriának kötelezettséget kell vállalnia arra, hogy tartózkodik minden olyan lépéstől, amely közvetlenül vagy közvetve veszélyeztetheti függetlenségét.”

Ki kell emelnünk, hogy e szakasz meghatározatlan tartalmú és igen széles körű értelmezésre ad módot. *J. M. Keynes* ezt a szakaszt igen találóan „jezsuita szakasznak” nevezte.¹³ A pángermán irányzat híveire bátorítólag hatott, ugyanis kétségtelenül bizonyos lehetőséget hagyott a Németországhoz való csatlakozás, az *Anschluss* számára, igaz, csak igen sajátos értelmezés formájában.

6. Moeller van den Bruck „filozófiájának” lényegét a szociális, vagy pontosabban a szociális demagógia irányába hajló nacionalizmus alkotja. Nézete szerint a perifériára szorult rétegeknek a nemzet testébe való beépülése számolhatja fel a weimari köztársaságban mutatkozó súlyos társadalmi ellentéteket. Cél ezzel összhangban, hogy minél gyorsabban és minél hatékonyabban kifejlődjön, ha szükséges, „felülről” irányítva, a nemzettudat, melynek tengelyét az ún. *Volksgemeinschaft* alkotja. Mindez egyfajta „antikapitalista reakció”, amely az ún. *Deutsche Bewegung* konzervatív irányzata rendkívül heterogén ideológiájához való nem csekély hozzájárulás. A *Das Dritte Reich* című munka szerzője azonban a „konzervatív forradalom” és a „völkisch” („népi”) forradalom irányzatát egyaránt magában foglaló *Deutsche Bewegung* belül az előbbi elkötelezett képviselője.

Moeller van den Bruck a „tökéletes” birodalmat, államot jelentő, messianisztikus, Lessingnél és Ibsennél is megtalálható gondolatokat tartalmazó „Harmadik Birodalom” koncepciójára *G. von Mutius* érték-idealisztikus világszemlélete volt döntő befolyással.¹⁴ A modern liberalizmus elveinek elvetése és az „új európai rend” megteremtése iránti igény megfogalmazása ellenére Németország politikai és ideológiai életének irányítói nem fogadták el a konzervatív kultúrfilozófus, az ún. forradalmi vagy „ifjú-konzervativizmus” jól ismert hirdetőjének számító Moeller van den Bruck „Harmadik Birodalom” koncepcióját, mely eredetileg inkább szellemi-ideális (idealisztikus), mintsem politikailag releváns reális jegyeket hordozott. Ennek jele az is, hogy 1939-ben a „hivatalos szóhasználat” szerint „konzervatív forradalmi” Moeller van den Bruck nézeteit erősen bíráló munka jelent meg. Említést érdemel még az, hogy Moeller van den Brucktól származik a sokat vitatott „porosz stílus” (*preussischer Stil*) műszó is. A konzervatív kultúrfilozófus ideái különösen népszerűek a német konzervatív „nemzeti értelmiség” körében.¹⁵ Az 1929-ben kezdődő gazdasági világválság idején e réteg képviselői igen gyakran hivatkoznak Moeller van den Bruck munkáira.

7. A „konzervatív forradalom” ideájának hívei közé tartoznak a Jénában kiadott, *Die Tat* című, 1909. áprilisa és 1939. májusa között megjelenő, *Ernst Horneffer* által alapított és az első években általa is szerkesztett kulturális folyóirathoz kötődő, szinte kizárólag csak az elmélet szintjén politizáló írók, újságírók, történészek, közgazdászok és jogtudósok.¹⁶ Többségük valamilyen módon magát a kultúrfilozófus szellemi utódának tekinti. A folyóirat szerkesztését Horneffertől *Eugen Diederichs* (1867—1930) veszi át, akinek szerkesztésében a lap erősebb etikai-vallási, szociális és kultúrpolitikai színezetet nyer. A *Die Tat* alcíme 1913. áprilisától „Social-religiöse Monatsschrift für deutsche

Kultur”, mely jól tükrözi a folyóirat szellemiségében beálló változást. Az I. világháború idején a lap nem jelenik meg. 1921-ben — a folyóirat alapításának nyolcadik évétől kezdve — Diederichs a *Die Tat*-ot „Monatsschrift für die Zukunft deutscher Kultur” alcímmel jelenteti meg újra, ami szintén utal a szerkesztésben mutatkozó változásra. A folyóirat célja Németország kulturális és politikai átalakítása. A lap hasábjain publikáló szerzők üdvözlik a császárság bukását és Németország számára egy új, vallási-szociális elkötelezettségű szellemi-arisztokratikus elitet követnek. Diederichs helyet biztosít a nemzeti-konzervatív és a liberális irányzat híveinek egyaránt¹⁷. A polgárság szociális és politikai hanyatlását a „népközösség” (*Volksgemeinschaft*), a nemzeti szocializmus és az autoriter állam lényegében egy időben való kiépítése által kívánja megállítani.¹⁸ Követeli ezen kívül a „felülről jövő forradalmat” (*Revolution von oben*).

8. Meg kell továbbá emlitenünk a Diederichs nézeteit továbbfejlesztő *Eugen Rosenstock* nevét is, akinek az 1930-as évek elején publikált, európai forradalmakról írt munkája különösen nagyhatású. Ugyanez vonatkozik a közgazdász *F. Friedre*, aki *A kapitalizmus vége* című könyvében adatokkal alátámasztva mutatja ki a kapitalista termelés súlyos válságát. A megoldást a felülről irányított, autarkiaira épülő gazdasági rendszerben véli felfedezni. Aggasztja a *Die Tat* közgazdász munkatársát a középrétegek elszegényedése, továbbá a rendkívül nagy vagyonnal (és ehhez kapcsolódóan mérhetetlen politikai és kulturális befolyással) rendelkező igen szűk, a több, mint hatvan milliós lélekszámú Németországban a százezres létszámot sem elérő szűk csoport és a lakosság túlnyomó többsége közötti áthidalhatatlan szakadék ténye. Nézete szerint az egyedüli megoldás a gazdasági expanzióon kívül az áruexport jelentős növelése. E célok eléréséhez azonban Németországnak gazdasági viszonylatban az önelátásra, politikai relációban pedig a tekintélyuralmi rendszerre kell áttérnie.

9. A *Die Tat* köréhez tartozik a jogászprofesszor *Carl Schmitt*, az 1931-ben publikált *Der Hüter der Verfassung* című munka ebben az időben már igen széles körben ismert, nagy tekintélynek örvendő szerzője is. Ebben a nagyhatású művében, a weimari alkotmánnyal foglalkozva arra a következtetésre jut, hogy történelmileg az állam „túlhatalmának” tendenciája érvényesül, melynek következménye a totalitárius állam kialakulása. A fiatalon elhunyt, Carl Schmitt demokratikus *Gegenspieler*ének tekinthető *Hermann Ignatz Heller* (1891—1933), aki igen találóan írja, hogy az „erős ember iránti igény a polgár kétségbeesett hangulatának kifejezési formája. A munkástömegek előtérbe kerülése miatt megrettenve nem csupán saját politikai és gazdasági érdekeit látja veszélyeztetve, hanem úgy véli, hogy egyúttal az egész európai kultúra is végéhez közeledik... E kétségbeesett polgár számára nem marad más hátra, mint az erős emberbe vetett bizalom”.¹⁹

Heller, aki 1932-ben lesz a közjog nyilvános rendes tanára a Frankfurt am Main-i egyetemen, a weimari köztársaság védelmezője. Ezt bizonyítja többek között, hogy ugyanabban az évben a porosz tartományi gyűlés szociáldemokrata frakciójának perbeli képviselője a *Staatsgerichtshof* előtt folyó, ún. *Preussenschlagverfahrenben*. Hangsúlyoznunk kell, hogy Heller a modern államot, illetve annak idejét az osztálytagozódással összeegyeztethetetlennek tartja. Nézete szerint a modern állam — mint erre a sajnos csak erősen töredékes formában fennmaradt, halála után kiadott *Staatslehre* című művében is utal — szociális

és demokratikus jogállam, mely fogalmilag kizárja a totalitárius vagy autoriter állam „erős ember” vezetőszerpét feltételező kialakulását.²⁰

10. Feltétlenül említést érdemel továbbá az ugyancsak a *Die Tat* című folyóirat szerzői gárdájához tartozó *Hans Zehrer*, aki a folyóirat szerkesztését 1929. októberében veszi át,²¹ igen sajátos eszmevilága. A „konzervatív forradalom” hívének és a parlamentáris demokrácia ellenfelének számító újságíró, aki különben a II. világháború után a *Die Welt* című lap főszerkesztője lesz, a folyóiratnak elődje, *Adam Kuckhoff* által meghonosított alcímét (*Monatsschrift zur Gestaltung neuer Wirklichkeit*) átértelmezi és 1932-ben a „független” (*unabhängig*) jelzővel egészíti ki. A *Die Tat* a nemzetiszocialista gondolatok intellektuális értelmezési fóruma lesz, igaz, távolságot tartva Hitlertől és alábecsülve az NSDAP veszélyességét. Zehrer szerint az ingatag, súlyos gazdasági és politikai válsággal küzdő weimari Németországot felváltó „Harmadik Birodalom”-ban egy gyökeresen új, vallási jellegű, lényegét tekintve korporatív politikai rendszer alakulna ki.

Ezt az új, lényegében a Luther koncipiálta direktórium XX. századi „változatának” tekinthető rendszert a „népi gyökerekkel” rendelkező „új elit” irányítaná. Zehrer elgondolása szerint Németországnak vissza kell térnie a lutheri reformációhoz, mert csak ezáltal lehetséges a totalitárius rendszer kiépítésére törekvő nemzetiszocializmus, illetve kommunizmus elkerülése. Zehrer értelmezésében a „Harmadik Birodalom” a reformációban gyökerező eszkatológikus politikai struktúrával rendelkező.

11. A *Die Tat* köréhez tartozók, így főleg *Giselher Wirsing*, aki a náci hatalomátvétel után 1933-ban veszi át a lap szerkesztését. Közép-Európa és Németország kapcsolatának perspektivikus kérdésével is foglalkoznak. Wirsing a *Die Tat* alcímét 1934/35-tel kezdődően „*Unabhängige Monatsschrift*”-re rövidíti. Ezt „igazolja” vagy igazolni látszik az a sajátos, bár a valóságnak már megfelelő tény, hogy a „valóság átalakítására” már sor került. 1936-tól kezdve a „független” szó elmarad és a folyóirat borítóján csak egyszerűen a „*Deutsche Monatsschrift*” megjelölés szerepel. 1939. márciusában a *Die Tat* megszűnik, olyan módon, hogy a „gleichhaltolt” *Das XX. Jahrhundert* című folyóiratba olvad bele. A politikai, ideológiai színezetét és alcímeit többször változtató *Die Tat* rendkívül népszerűvé válik, különösen Zehrer lapszerkesztése idején. Példányszáma eléri a harmincezret. Ezen felül Németország-szerte ún. Tat-körök (*Tat-Kreise*) alakulnak, amelyek komoly vonzaskörrel rendelkező értelmiségi vitafórumok.

Wirsing nézete szerint Németország jövője döntően Dél-Kelet-Európához kapcsolódik. Meggyőződése, hogy Németország valóságos vagy vélt ellenségeinek szándéka az ország körülkerítésére irányul. Ebből következik a zárt nemzeti „élettér” (*Lebensraum*) kialakításának feltétlen szükségessége. Nézete szerint az autark német gazdaságnak nem a mindinkább elzárkózó nemzetközi pénzüvilág, hanem Dél-Kelet-Európa felé kell fordulnia. Wirsing ugyanakkor, a *Die Tat* legtöbb munkatársához hasonlóan, nem kívánja a régi annexiós politika folytatását, illetve megújítását. Wirsing lényegében a *Friedrich Naumann* (1860–1919) nevéhez fűződő, bár gazdasági vonatkozásban már a Rajna-vidéken született porosz alattvaló, de osztrák szolgálatban álló *Karl von Bruck* által (aki 1848-ban Triestet képviselője, 1855 és 1859 között pedig osztrák pénzügyminiszter) 1848–1850-ben meghirdetett Mitteleuropa-tervet eleveníti fel, mely-

nek lényegi eleme, hogy Németország expanziójának iránya — cél az ún. *Grosswirtschaftsraum* létrehozása — nem a Nyugat (ennek 1925-óta Locarno egyébként is gátat szab), hanem Közép-Európa.²²

12. A „konzervatív forradalom” híveinek táborához tartozó értelmiségiek másik csoportját a *Heinrich von Gleichen* vezette berlini *Juni-Club* tagjai alkotják, akiknek Moeller van den Bruck szellemi középpontot jelent. Heinrich von Gleichen Moeller van den Bruck barátja. Szoros kapcsolat mutatható ki a berlini Moeller van den Bruck, Heinrich von Gleichen és *Martin Spann* személye körül szerveződő *Juni-Club* köre és az I. világháború után létrejött, a legtöbb németországi egyetemen aktívan tevékenykedő *Deutscher Hochschulring* (DHR) között.²³ A *Ring-Bewegungra* alapvetően a konzervatív beállítottság, a nacionalista szemlélet és a kezdeti szakaszban a dezorientáltságból adódó útkeresés jellemző. A kapcsolat a *Hochschulring* és a *Juni-Club* között különösen szoros Berlinben, amit mutat az is, hogy a *Hochschulring* székhelye a *Juni-Club* székházában van. A *Juni-Club* Berlinben igen aktív, politikai természetű oktatási tevékenységet fejt ki. 1922. novemberében sor kerül a *Juni-Club* egyik vezető egyénisége, *Martin Spann* részéről a „Politikai Kollégium” alapítására, melynek keretében *Spann Spandauban* rendszeres politikai kurzusokat szervez. 1923-tól a kollégium új neve „Hochschule für nationale Politik”, melyen egyetemi jellegű, bár privát természetű kurzusokat tart. Ezeket elsősorban a nacionalista szellemű diákszervezetek tagjai látogatják. Közöttük találjuk például a nemzetiszocialista rezsim egyik ismert, bár nem az első vonalba tartozó személyiségét, a jogász végzettségű *Werner Bestet* is.²⁴

A *Juni-Club*hoz tartozók között kiemelkedő szerepet játszik *Edgar Jung*. Az osztrák közgazdász, filozófus és szociológus *Othmar Spann* (1878—1950) hatására a Szent Római Birodalom, pontosabban a Német Nemzet Szent Római Birodalma újjászületésének feltámasztásának szükségességét hirdeti.²⁵ Ez a nézet közel áll Moeller van den Bruck „Harmadik Birodalom” létrehozásának szükségességét hangsúlyozó koncepciójához, már csupán a közös viszonyítási alapra (ti. a Szent Római Birodalomra nyúlik vissza mindkét nézet) tekintettel is. Más kérdés, melynek részletes elemzésébe itt nem bocsátkozhatom, hogy mennyiben történetiellen a Szent Római Birodalom ideájának kizárólag vagy csaknem kizárólag a német (germán) etnikumhoz való kapcsolása.

13. A „Harmadik Birodalom” eszméje, a német filozófiai és politikai gondolkodásban e rövid áttekintés alapján is megállapíthatóan igen mély gyökekre nyúlik vissza. Nyomaiban fellelhető már *Fichténél* is. A „Harmadik Birodalom” ideája különösen nagy szerephez, sok esetben központi jelentőséghez jut a konzervatív kultúrfilozófia művelőinél, elsősorban *Arthur Moeller van den Bruck-nál*. Jelentkezik azonban ez az eszme az irodalom, a politikatudomány (a politikai újságírás) és a közgazdaságtan korokban nem csekély befolyással rendelkező művelőinél is. A „Harmadik Birodalom” ideája, amelynek eszkatologikus tartalma vagy irányultsága is gyakran kimutatható, sem jelent egységes eszmét. Vonatkozik ez ennek az ideának politikai természetére is. A „Harmadik Birodalom” eszméjétől a nemzetiszocialista rezsim történeti és filozófiai okból már a harmincas évek végén egyértelműen elhatárolja magát. A nemzetiszocialista uralom számára ideológiai alapként a *Deutsche Bewegung* „konzervatív forradalmi” irányzata — vonatkozik ez az egységes eszmerendszert távolról sem

jelentő „konzervatív forradalom” valamennyi árnyalatára — elfogadhatatlan, sőt egyenesen elvetendő.

Más a helyzet a *Deutsche Bewegung* „völkisch” forradalmi irányzatával. Ez utóbbi sem tekinthető egységes irányzatnak, hiszen az *Otto Strasser* alapította, a nemzetiszocialista ideológiával konfliktusba kerülő *Schwarze Front* irányzatot éppúgy magában foglalja, mint az 1920-as évek végén Schleswig-Holsteinben kibontakozó, az anarchizmus és a korporativizmus között ingadozó *Landvolkbewegung*-ot.²⁶ Ezen irányzatok közül a *Führerprinzipet* elméleti alapokra fektető vagy fektetni szándékozó, *Hans F. K. Günther*, *Richard Walter Darré* és *Alfred Rosenberg* nevével fémjelzett nézet válik végül a nemzetiszocialista Németország hivatalos ideológiájává, amelyben a „Harmadik Birodalom” eszméje nem jut szerephez.

JEGYZETEK:

- 1 A hazai jogirodalomban például Csánk Béla használja a „Harmadik Birodalom” kifejezést a náci Németország megjelölésére a II. világháború alatt kiadott könyvében. L. Csánk B.: A bírói függetlenség hazánkban és külföldön. Budapest, 1942. 19. és 34. o.
- 2 Hitler 1938. májusában tett olaszországi hivatalos látogatása alkalmával a német sajtó nemegyszer utal a „Német Nemzet Római Szent Birodalmára” (Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation), annak ideáját a látogatással összefüggésben mintegy — hangsúlyoznunk kell, rendkívül történetiellen módon — aktualizálva. Vö. *V. Klemperer*: LTI. La langue du IIIe Reich. Paris, 1996. 158.o. (Német eredeti: LTI — Notizbuch eines Philologen. Leipzig, 1975.)
- 3 A korabeli német közjogi (alkotmányjogi) szakirodalomban Németország megjelölésére a „Nagynémet Birodalom” (*Grossdeutsches Reich*) kifejezés szolgál. L. például *E.R. Huber*: Verfassungsrecht des Grossdeutschen Reiches. Hamburg, 1939.
- 4 Említést érdemel, hogy az 1940 és 1945 között propagandisztikus céllal a külföld számára kiadott hetilap a *Das Reich* címet viselte. A náci Németországról hivatalos politikai, illetve propaganda szellemében fogant, különben igen széles körű irodalmi, történelmi, politikai stb. információkat közlő lap még 1945. áprilisában is kinyomtatásra került.
- 5 Németország területe a német hivatalos álláspont szerint 1942-ben Elzász, Lotharingia, Luxemburg, a Cseh-Morva Protektorátus és a Lengyel Főkormányzóság területei (ezek területének nagysága együttvéve kb. 160 000 km²-t tett ki) nélkül 681 000 négyzetkilométer volt. A versailles-i békét megelőzően az ún. Második Birodalom (melyet gyakran neveznek nem hivatalosan vagy félhivatalosan „altus Reich”-nak) területe 540 000 négyzetkilométer volt. A különbség döntően az *Anschluss*t követően Ausztriának, a Münchener Egyezmény után a cseh-morva területeknek, a II. világháború kirozása után pedig lengyel területeknek (pl. *Wartagau*) Németországhoz csatolásából adódik. Itt említjük meg, hogy a Salói „Olasz Szociális Köztársaság” kikiáltása után Németországhoz került Észak-Olaszország területének egy része is, az ún. „Voralpenland”, mely Dél-Tirolt foglalta döntően magában és az Adria-tenger északi partvidékére kiterjedő ún. „Adriatisches Küstenland”. Vitatott azonban, hogy jogi vonatkozásban okkupációról, avagy pedig annexióról volt-e szó.
- 6 A jogi terminológiában, elsősorban a közigazgatás területén a „központosítás” megjelölésére a kissé „eufemisztikus” „Verreichlichung” kifejezéssel lehet gyakran találkozni.
- 7 A Szent Római Birodalom nemzetközi jogi státuszára vonatkozóan l. *Fr. Berber*: Internationale Aspekte des Heiligen Römischen Reiches. In: Festschrift für Th. Maunz zum 80. Geburtstag. München, 1981. 17—25. o. A renovatio imperii ideája és a Szent Római Birodalom közötti összefüggésre nézve l. *Földi A.* — *Hamza G.*: A római jog története és intéstitúciói. 3. átdolg. és bőv. kiad. Budapest, 1998. 113. o.
- 8 L. a legújabb irodalomból *R. Dufraisse*: Le Troisième Reich. In: Les empires occidentaux de Rome à Berlin. Sous la direction de J. Tulard. Paris, 1997. 449 skk. o.
- 9 *Gottbold Ephraim Lessing* a „L'éducation du genre humain” című művében (86 sk.) jövedöli meg az „új örök Evangéliumot”, amely a „harmadik korszakot” jelenti (uo. 90. o.)
- 10 Érdemes utalni arra, hogy a lírikus *Stefan George* (1868— 1933) 1928-ban írt költeményének címe „Das neue Reich”, melyben a „völkisch” kifejezés is szerepel.
- 11 *L. E. Fraenkel*: The Dual State. New York, 1941. (reprint: 1969). Ez a mű német fordításban csak 1974-ben jelent meg (Der Doppelstaat. Frankfurt am Main—Köln). *Ernst Fraenkel* államfelfogására nézve l. *A. v. Brünneck*: Ernst Fraenkel (1898—1975). Soziale Gerechtigkei und pluralistische Demokratie. In: Streitbare Juristen. Eine andere Tradition. Baden-Baden, 1988. 415—425. o.

- ¹² A Das Dritte Reich 1930-ban megjelenő harmadik kiadását gondozó Hans Schwarz azt hangsúlyozza, hogy a nemzeti szocializmus elfogadja a „Harmadik Birodalom” elnevezést és az *Oberland* nevet viselő szövetség folyóiratát Moeller van den Bruck művének címe alapján nevezte el.
- ¹³ Az említett szakasz értelmezésével foglalkozik a Legfelső Tanács 1919. december 16-án megfogalmazott határozata, melyet 1919. december 16-án megküldenek Karl Renner kancellárnak, egy *lettre d'envoival* együtt, mely a szövetséges és társult hatalmaknak Ausztria területi integritása sérthetlenségére vonatkozó szándékát tartalmazza.
- ¹⁴ L. G. von Mutius: Die drei Reiche. Berlin, 1920. 226. o. Von Mutius így ír: „Aki saját maga Énjétől megvált, a harmadik Birodalomban áll.” (Wer sich von seinem Selbst geschieden hat, der steht im dritten Reich.)
- ¹⁵ Carlo Schmid írja emlékirataiban, hogy az 1930-as években a tübingeni Wiking-Bund nacionalista érzelmű diák-tagjai Moeller van den Bruck munkáit olvassák. L. C. Schmid: Erinnerungen. Bern-München, 1979. 143. o.
- ¹⁶ A Die Tat-ban tanulmányokat és kritikákat publikálnak olyan jeles írók, filozófusok is, mint *Hermann Bahr* (1863—1934), *Paul Ernst* (1866—1933) és *George Simmel* (1858—1918).
- ¹⁷ Diederichs szerint a polgárság eddigi vezető rétege (bisherige geistige Schicht des Bürgertums) a jövőben nem szerepelhet a kultúra hordozójaként (Träger der Kultur nicht walten kann) L. E. Diederichs: Die neue „Tat”. In: Die Tat, Heft 7. Oktober 1929. 481 skk. o.
- ¹⁸ Vö. K. Fritsche: Politische Romantik und Gegenrevolution. Fluchtwege in der Krise der bürgerlichen Gesellschaft: Das Beispiel des „Tat“-Kreises. Frankfurt am Main, 1976. 45 skk. o.
- ¹⁹ Hermann Heller így fogalmaz: „Von grosser Wichtigkeit ist es, dass neuzeitliche Kraftpose und den Schrei nach dem starken Mann als den Ausdruck einer Verzweiflungsstimmung des Bürgers zu erkennen. Erschreckt durch das Avancieren der Arbeitermassen, glaubt er nicht nur seine eigenen politischen und ökonomischen Herrschaftsansprüche bedroht, sondern sieht zugleich das Ende der gesamten europäischen Kultur nahe. [...] Begreiflich, dass diesem verzweifelten Bürger nur die Hoffnung auf den starken Mann übrig bleibt.” Ld. H.I. Heller: Rechtsstaat oder Diktatur? Tübingen, 1930. 17 sk. o.
- ²⁰ Heller szociális állammal kapcsolatos nézetének jelentőségére nézve a német közjogi gondolkodásban I. Staatslehre in der Weimarer Republik. Hermann Heller zu ehren. Köln, 1985. Hrsg. von Ch. Müller und I. Staff.
- ²¹ A Die Tat szerkesztését, Diederichstől 1928. áprilisában veszi át *Adam Kuckhoff*, akit 1943. augusztusában a náciak mint a „Rote Kapelle” tagját kivégzik. Kuckhoff azonban csak rövid ideig, jó egy éven át, 1929. júliusáig szerkeszti a folyóiratot.
- ²² Utalnunk kell arra, hogy a Bismarck politikai ellenfelének számító Constantin Frantz, aki nosztalgiát táplál a Szent Római Birodalom eszméje iránt, a föderalizmus ideájának elkötelezett híve. Frantz szerint a három „Németország” (Poroszország, Ausztria és a „harmadik Németország”), mely a dél-német és középnémet államokat foglalja magában, föderációja jelenthetné a francia és az orosz expanzió elleni valós védelmet. Frantz ideája a náciellenes, külföldön élő németek körében bizonyos népszerűségnek örvendett. L. F. Genon: L'Europe Centrale, une idée neuve. In: L'Autriche et l'idée d'Europe. Dijon, 1997. 362. o.
- ²³ Egyes egyetemeken a Deutscher Hochschulring neve Hochschulring Deutscher Art (HDA).
- ²⁴ L. U. Herbert: Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903. 1919. 2. durchg. Aufl. Bonn, 1966. 55. o.
- ²⁵ Othmar Spann, aki a közgazdaság-társadalom tudománya, valamint a filozófiában az univerzalizmus megalapítója, főképpen Adam Müllerre támaszkodva, az Adam Smith és David Ricardo fémjelzett liberális gazdaságtudománnyal szemben, az ún. „egész” vizsgálatára épülő szemléletet (Ganzheitslehre) dolgozta ki. A „valódi állam” (wahrer Staat) kiépítése nézete szerint a gazdaság és az állam új, hivatalrendi alapokra való helyezését (Ständestaat auf berufsständiger Grundlage) feltételezi. Ezzel a felfogással Spann a liberalizmus és a marxizmus különböző irányzataival helyezkedett szembe, nagy hatást gyakorolva az osztrák konzervatív gondolkodókra. Az Anschluss után bécsi professzúrájától megfosztott Spann politikai viszonylatban aktív részt vállal az osztrák Heimwehrek ausztrófaszista szellemben fogant ún. Korneuburger Eidjében, melynek fő ihletője volt.
- ²⁶ Itt jegyezzük meg, hogy a Deutsche Bewegung „völkisch” forradalmi irányzatához tartozik az ún. proletár nemzetek és az ún. a versailles-i kapitalista rendszer kötelezte, annak „béklyóiban vergődő” nemzetek közötti harcot hirdető Ernst Niekisch képviselte irányzat is. Ernst Niekisch különben Moeller van den Bruck tanítványa.